

Helliggørelsens nødvendighed i dansk teologisk kontekst

ph.d., Carsten Elmelund Petersen
Lektor ved Dansk Bibel-Institut
og førsteamanuensis ved
Fjellhaug International University College Copenhagen
cep@dbi.edu

Resume

Artiklen påpeger, at helliggørelsen er et svagt punkt i den lutherske tradition og særligt i dansk teologi. Erik Pontoppidan påpegede det i 1700'tallet, og Søren Kierkegaard gjorde det igen i 1800'tallet. I 1900'tallet førte den dialektiske teologiske fejlslutning til et opgør med helliggørelsen. Det kom tydeligt frem hos Tidehvervsteologen N. Otto Jensen. Enkelte danske teologer er gået imod strømmen ved at påpege oversete aspekter i Luthers opfattelse af helliggørelsen. Lerfeldt, Nøjgaard og Horstmann kan nævnes. Denne sene Prenter korrigerede kursen. Artiklen udvikler en nødvendig korrektion til fejludviklingen i den lutherske tradition, hvad angår helliggørelsen.

Keywords

Helliggørelse. Tro og gerning. Den dialektisk-teologiske fejlslutning. N. Otto Jensen.

Indledning

Mit emne er *Helliggørelsens nødvendighed i dansk teologisk kontekst*.¹ Der ligger en værdiladning indbygget i den formulering. Helliggørelsen er nødvendig, hvis den kristne tro og det kristne liv skal være ægte, også selv om helliggørelsen har været omstridt i lutherske sammenhænge siden reformationen i første halvdel af 1500-tallet. Jeg kan også tilføje en præcisering, at der vil være fokus på de seneste 100 år efter Første Verdenskrig og den luthertolkning og bibeltolkning, som det har kastet af sig.

¹ Bearbejdet semesterstartsforelæsning på Menighedsfakultet i Aarhus d. 31. januar 2019.

Retfærdiggørelsens nødvendighed

Som lutherske kristne er vi meget taknemmelige for, at Martin Luther i begyndelsen af 1500-tallet satte retfærdiggørelse af tro på dagsordenen på en måde, som fik Den romersk-katolske Kirke til at revne. Jeg var villig til at forsvare den lutherske opfattelse af retfærdiggørelse af tro alene, da man i 1995 præsenterede *Fælleserklæringen om Retfærdiggørelseslæren* (Fælleserklæringen 1996). Det er en fagligt problematisk erklæring, der søgte at finde sagligt uholdbare kompromisser mellem romersk-katolsk og luthersk opfattelse af læren om retfærdiggørelse (Petersen 2001).

Retfærdiggørelse af tro alene er en nødvendighed. Det vækker anstød blandt katolikker, når vi taler om ”troen alene” som grundlag for retfærdiggørelse. Det er i særlig grad opsigtsvækkende, fordi Luther også sagde, at i det levede liv er troen aldrig alene. Men svaret på det problem er, at retfærdiggørelsen og helliggørelsen er to forskellige ting.

Det er sagt og ofte gentaget, at artiklen om retfærdiggørelsen er den artikel, som kirken står og falder med. Det er ikke et Luther-citat, selv om det ofte høres sådan. Alister McGrath har lavet en egentlig undersøgelse af oprindelsen af den sætning (McGrath 1986: 207-228). Han konkluderer, at sætningen kom i omløb i begyndelsen af 1600-tallet og senere er blevet brugt af både lutheranere og reformerte (McGrath 1994: 23).

Luther siger i *Store Galaterbrevskommentar*, at ”hvor artiklen om retfærdiggørelsen er gået tabt, der er hele den kristne lære gået tabt med den” (Luther 1981: 37). Han skriver også: ”Den, der slipper artiklen om retfærdiggørelse af hænde, kender ikke Gud og er en afgudsdyrker” (Luther 1984: 127).

Hvis man mener, at det er den eneste artikel, som kirken står og falder med, har man mistet det teologiske overblik. Det sker for nogle, men ikke for alle (Rasmussen 2008: 12-16). I oldkirken satte de kristne teologer liv og velfærd på spil for to uopgivelige sandheder, læren om Kristi to naturer og læren om Guds treenighed. Ud fra Den athanasianske Trosbekendelse er det tydeligt, at man i oldkirken mente, at både kristentroen og kirken faldt, hvis en af de størrelser stod for skud (Mæland 1985: 288). Luther tilslutter sig Den athanasianske Trosbekendelse i De schmalkaldiske Artikler fra 1537 (Mæland 1985: 238).

Men er alt sagt blot, fordi man kan hævde retfærdiggørelsen af tro på det rette måde? Nej! I dansk kirkeliv er der efter år 2000 e.Kr. mange, der hævder retfærdiggørelsen af tro, og når man har sagt det, så går en del videre til lovsangen, andre går videre til missionen og andre igen går videre til at bygge kirke på en socialt inkluderende måde. Ikke et ondt ord om de tre tilfælde.

Men har helliggørelsen den plads i forkyndelsen i den luthersk-danske kontekst, som den ifølge de bibelske tekster og de centrale tekster fra reformationen bør have i menigheden? Min påstand – eller tese om man vil – er, at helliggørelsen er nødvendig for kristenlivet, og at helliggørelsen generelt har fået en stedmoderlig behandling i dansk kirkeliv i de sidste 100 år. Det er derfor nødvendigt at få den på dagsordenen igen.

Historiske eksempler efter reformationen

Det ligger i den lutherske tradition, at man frygter, at blive farisæisk selvretfærdig og katolsk gerningsretfærdig. Men er dette ikke en forsimpning? Er der ikke reel risiko for at ende i den modsatte yderposition, antinomismen?

Dagens emne har optaget mig gennem mange år, og i min Ph.D.-afhandling har jeg skrevet om tre personer, der var optaget af sammenhængen mellem troen og de gode gerninger, der vokser ud af troen. En af de personer er den danske biskop Erik Pontoppidan (Petersen 1997). Han er et eksempel fra 1700-tallet, som viser, at der var problemer med helliggørelsen i den danske lutherdom. Han var i en periode biskop i Bergen i Norge. Det var kong Christian VI, der under statspietismen fik Erik Pontoppidan frem i en god position sammen med salmedigteren Hans Adolf Brorson og homiletikeren Peder Hersleb.

Pontoppidans hyrdebrev til provster og præster viser vigtigheden af et helligt liv.² Den evangeliske læres sandhed, renhed, rigtighed og ortodoksi har stor værdi. Men alt dette er værdiløst i Guds dom, hvis det er adskilt fra et helligt liv. Et vanhelligt liv er til spot blandt folket, når det vanhellige liv leves af dem, der skulle være oplyste tjenere og lovens forsvarere, nemlig præsterne. Pontoppidan nævner, at han associativt har tænkt på præstekraven, som den møllesten Jesus omtaler (Matt 18,6). Pontoppidan nævner flere skriftsteder (Jer 23,13-14, Sl 50,16-17 og Rom 2,17-24), der underbygger, hvordan et vanhelligt liv er til skade hos præster, der har navn af at være ortodokse. Pontoppidan nævner en udtalelse af Johannes Kappadokieren til pave Innocent III: Dine ord, Hellige Fader, er af Gud, men dine gerninger er af Djævelen (Pontoppidan 1753: 13-17). Den rette forkyndelse skal følges op med et helligt liv.

I Pontoppidans læseværdige pastorallære *Collegium Pastorale Practicum* fremlægger han sin bekymring for sædernes forfald. Han polemiserer ofte mod den romersk-katolske kirke og dens teologi. Men dette følges op af en stor portion selvkritik på den lutherske kirkes vegne. Efter Pontoppidans mening løste hverken reformationen eller ortodoksien de store problemer. Ganske vist genfandt reformatorerne evangeliet og den frihed, som det rummer. Men det efterfølgende problem blev, at alt for mange nu i stedet tager evangeliet til indtægt for sin egen løsagtighed under dække af evangeliets frihed. Reformationen og ortodoksien har medført en dobbelthed; øget kundskab om sandheden og svækket lydighed mod sandheden. Evangelisk frihed har ofte udartet til kødelig sikkerhed. Pontoppidan forudsætter, at præsten må være ortodoks i sin lære. Men det er afgørende, at præsten viser sin gudsfrygt i livet (Pontoppidan 1757: 9, 15-17, 160-162, 234-235, 244-245 og 553).

Søren Kierkegaard så 100 år senere det samme problem i lutherdommen. Det fremgår af et lille skrift *Til Selvprøvelse, Samtiden anbefalet*, som Kierkegaard udgav i 1851. Egentlig er det en kristelig tale med Jakobs brev 1,22-27 som udgangspunkt. Han anlægger et historisk perspektiv og placerer sit eget anliggende i det historiske. Før reformationen var gerningen afgørende. Katolicismen og

² Der ses her bort fra det folkeopdragelsesprojekt, som statspietismen iværksatte, og som præger Pontoppidans katekismeforklaring.

klostervæsenet forvandlede nåden til en ny lov. "Alt var blevet Gjerning" (Kierkegaard 2009: 44). Kierkegaard anerkender Luthers indsats. Med Luther kom nemlig troen ind på den rette plads. Så kunne det usande og usunde ved gerningen tages bort, så gerningen stod i overensstemmelse med sin hensigt. Men problemet med Luther var blot, at han skubbede Jakob til side. Konsekvensen blev, at man vil være kristen på en så billig måde som muligt. Derfor er det ofte falske alternativer, der opstilles. 1) Enten vil man gøre gerningerne fortjenstfulde, hvis de skal med, 2) Eller man giver nåden og troen den rette plads og skubber gerningerne helt ud.

Det ligger Kierkegaard på sinde at sige, at det er en fejludvikling i lutherdommen. Han skriver nemlig, at "det sande lutherske var Christendom" (Kierkegaard 2009: 46). Kristendommens fordring er: Dit liv skal leves i gerningerne så anstrengt som muligt, at du ydmyger dig og frelses ved nåden. Livet i gerningerne skal være en tugtemester til Kristus. Det, som Luther efter Kierkegaards opfattelse vil bruge gerningerne til, er også at vidne om sandheden.

Kierkegaard beskriver sit eget anliggende som at vække uro i retning af inderliggørelse (Kierkegaard 2009: 49-50). Der er to slags uro, 1) uroen i troshelte og sandhedsvidner, 2) uro i retning af inderliggørelse. Det er det sidste Kierkegaard efter eget udsagn er ude på, alligevel er Luther et forbillede: "Tænk dig Luther i vor Tid". Luther ville have reageret med sit eget billede fra en prædiken: Verden er som den fulde bonde, når man hjælper ham op fra den ene side på hesten så falder han ned på den anden Side« (Kierkegaard 2009: 52). Det ligger i Kierkegaards opfattelse, at Luther ville lægge betoningen et andet sted, hvis Luther stod frem i 1851 og retrospektivt så på sin egen virkningshistorie. Kierkegaard er overbevist om, at Luther ville rehabilitere Jakobs brev for at modarbejde skævheden. Det skal ikke ske, for at gøre gerningerne gældende imod troen. Nej det skal ske for, at troen ikke skal være et skalkeskjul for raffineret verdslighed, siger Kierkegaard. Det lutherske er sandheden, men desværre en misforstået sandhed, hvor hovedsætningen hos Jakob ("Ordets hørere") er brugt til at tilsidesætte undersætningen hos Jakob ("Ordets gørere"). Kierkegaard ønsker et ret forhold mellem at være ordets hørere og ordets gørere, et ret forhold mellem tro og gerning. Han ønsker ikke at gøre undersætningen til oversætning, men han nævner en række ting, som misforståelsen har efterladt en mangel på: "Gjerningerne, Existensen, det at vidne og lide for Sandhed, Kjerlighedens Gjerninger o.s.v." (Kierkegaard 2009: 52). I den korte tekst er der antydninger af, at det pseudonyme skrift *Frygt og Bæven* og det opbyggelige skrift *Kjerlighedens Gjerninger* kan ses som Kierkegaards svar på lutherdommens problem.

Luthers problem med Jakobs brev

Erik Pontoppidan og Søren Kierkegaard er ikke hvem som helst. Fra hvert deres århundrede retter de en analyse og en kritik af et af lutherdommens store problemer, nedvurderingen af troens gerninger og den manglende helliggørelse. I det normative udgangspunkt ser vi, at Jesus diskutererede med farisæerne, og en dag sagde han til dem, at de var Abrahams børn, hvis de gjorde Abrahams gerninger (Joh 8,39). Abraham er de troendes far (Rom 9,6ff., Gal 3,7). Så der skal være en sammenhæng mellem tro og gerning.

Martin Luther blev selv opmærksom på, at helliggørelsen var meget vigtig. Det skete sent i hans liv, i 1530'erne, da han måtte gå ind i opgøret med antinomisterne.³ Når Luther alligevel selv er medvirkende til, at der i den lutherske virkningshistorie har været et problem med helliggørelsen, så skyldes det ikke mindst den måde, hvorpå Luther behandlede Jakobs brev og de andre sene skrifter i NT. Luther var kontroversteolog, og skrev det ene skrift efter det andet om enkeltemner. Nogle gange skrev han noget, der var i modstrid med noget, han havde skrevet et andet sted. Han var meget spontan.

Det er Luthers store fortjeneste, at retfærdiggørelse af tro blev sat frem som afgørende. Men der var et problem. Luther læste hos Paulus, at Abraham blev retfærdiggjort af tro (Rom 4,1-3, 4,9-13, Gal 3,6-14). Hos Jakob læste Luther, at Abraham blev retfærdiggjort af gerninger (Jak 2,18-24), og derfor mente Luther ikke, at Jakobs brev var apostolisk, selv om det var godt at læse. Han forstod ikke at Paulus skrev til lovbundne mennesker, og at Jakob skrev til mennesker, for hvem troen var blevet en teori.

Martin Luther afviste, at Jakobs brev var skrevet af en apostel. Brevet forkynnder ikke Kristus, og anvender Abrahams retfærdiggørelse i modstrid med Paulus, mente Luther (Luther 1980c: 166-167). Ofte er der i lutherske sammenhænge i prædikener blevet ført polemik imod at bygge på følelser. Man skal bygge på Guds ord. I luthersk tradition er en bestemt følelse meget stærk; angsten for at være farisæisk og katolsk. Men i sin foretale til Johannes Åbenbaring skriver Luther: ”Jeg siger, hvad jeg føler. Hvad jeg savner ved denne Bog er ikke blot dette, at jeg hverken finder den apostolisk eller profetisk”. Luther kan for sin egen følelsesmæssige del ikke se, at den bog skulle være Helligåndens værk. Han ligestiller den med det pseudoepigrafiske skrift 4. Esra (Luther 1980d: 68). Er det virkeligt sandt, at enhver kan mene, hvad man vil om et skrift, der ifølge sit selvvidnesbyrd er en del af Guds åbenbaring? De nævnte fortæller er fra 1545, og Luther døde d. 18. februar 1546.

Det bemærkelsesværdige er, at Luther understreger, at vi frelses ved troen alene, men han siger også, at troen aldrig er alene. Et relevant eksempel fra 1531 er relevant at nævne, hvor Luther var enig i intentionen i Jakobs brev. I *Store Galaterbrevskommentar* fra 1531 har Luther en diskussion af udsagnet hos Moses: Hvis du holder buddet, skal du gå ind til livet. Der er varianter hos Moses (3 Mos 18,5) og Jesus (Matt 19,17), hos Ezekiel (Ez 20,11) og Paulus (Rom 10,5 og Gal 3,12). Moses siger, at alle, der ikke gør lovens gerning, er forbandede, og Paulus siger, at alle, der gør lovens gerning, er forbandede. Men det er netop retfærdiggørelse af tro, der er svar på det, for man kan ikke frelses ved loven enten ved at bryde den eller ved at overholde den. Deri er Moses og Paulus helt enige. Det er retfærdiggørelsen af tro, der siger, at alt hvad, der er udenfor Abrahams tro, er forbandet, hvis det regnes som grundlag for retfærdiggørelse. Luther anfører to skriftord for, at det er sådan, et af Paulus og et af Jakob. Stedet, som Luther anfører fra Paulus, er Rom 8,4, og Luther formulerer indholdet sådan, at ”lovens retfærdiggørelse opfyldes i os” (Luther 1981: 337). Den danske

³ Luther var tidligt klar over sondringen mellem retfærdiggørelse og helliggørelse. Han sonderer mellem to slags retfærdighed i skrifterne *Om den dobbelte retfærdighed* (1519) og *Mod Latomus* (1521). Det er imidlertid en anden skarphed, der kommer frem i opgøret med antinomisterne.

oversættelse fra 1992 lyder: ”for at lovens krav skulle opfyldes i os, som ikke lever i lydighed mod kødet, men i lydighed mod Ånden” (Rom 8,4). Det citat fra Jakobs brev, som Luther kommer med, lyder ”»Ikke lovens hørere, er retfærdige for Gud; men lovens gørere skal retfærdiggøres.«” (Luther 1981: 337). Det er en lidt fri gengivelse af indholdet i Jakob 1,22-26. Det stemmer med sammenhængen i Rom 2,13.

Det bemærkelsesværdige er, at Luther her anerkender Jakobs anliggende, og forklaringen er, at når både Moses og Jesus siger, at den, som holder budene, skal leve og gå ind til livet, er der én der gjorde det. Jesus var den eneste, der levede syndfrit og derfor kunne døden ikke fastholde ham, og han opstod. Ved retfærdiggørelsen af tro, hvor et menneske tror Guds løfter, tager den syndfrie og retfærdige Kristus bolig i den troendes hjerte, og Gud erklærer synderen retfærdig. Derefter følger helliggørelsens kamp mod kødets og syndens drifter i det indre menneske.

Luther fortjener stor tak for hans indsats og hans skrifter. Men vi lever ikke i 1500-tallet. Luthers skrifter er situationsbestemte lejlighedsskrifter, som rummer afgørende vigtige sager, som er relevante for os i dag. De rummer også en del tidsbestemt stof fra situationen i første halvdel af 1500’allet. Luthers kanonkritiske problem med Jakobs brev i 1545 kort før hans død i februar 1546 har en virkningshistorie, som i almindelighed har været med til at nedbryde tilliden til Bibelen som helhed og i særdeleshed har nedbrudt forståelsen af helliggørelsens nødvendighed.

Dansk teologi efter Første Verdenskrig

Vi er nået til dansk teologi i de seneste 100 år. Første Verdenskrig sluttede i 1918. Det var en traumatisk situation, og teologerne måtte forsøge at tænke nyt. Dansk teologi havde siden reformationen modtaget enorm indflydelse fra Tyskland. Efter oplysningstiden havde filosoffer som Kant, Hegel, Marx og Nietzsche, og teologer som Schleiermacher, Ritschl og Troelsch alle øvet stor indflydelse på præsterne gennem deres uddannelse på Det teologiske Fakultet i København.

I 1912 havde Ernst Troelsch for alvor slået igennem med sin kulturprotestantisme, hvor han gennem en historisk undersøgelse af protestantismens forhold til den moderne verden havde påvist, at den førte til fremgang. Gud havde gennem samfundets kristianisering vist, at verden var i fremgang på fornuftens, etikkens og industrialismens område (Johansen 2018: 18). Første Verdenskrig (1. august 1914 - 11. november 1918) var en katastrofe for mennesker i de lande, som var involveret i krigen. Men den blev også en krise for teologerne, idet deres optimistiske udviklingstanke kollapsede. Første Verdenskrig blev en alvorlig krise for alle de, som tænkte, at kristendommen fører fremgang med sig.

Fra engelsk og amerikansk hold var der i slutningen af 1800’allet kommet en stærk strømning ind over det kristne Danmark i form af Holiness Movement. Store grupper af lægfolk og en del præster var præget af Holiness Movement (Larsen 2007: 137-171). Det er en strømning fra engelsk og amerikansk hold, som har metodistiske og puritanske rødder (Olesen 1996: 140-147). Bevægelsen var ikke entydig. Der var intern debat, om man skulle forvente en second blessing i kristenlivet, og der var også forskellige synspunkter på, om kristne kunne blive syndfrie. Men der var en tendens i

retning af at søge fuldkommenheden (Olesen 1996: 79-167). Holiness Movement og den dialektiske teologi kom til at stå som falske alternativer i synet på helliggørelsen.

Dialektisk teologi i Danmark

Det er i dette moment af svaghed, at den dialektiske teologi bryder igennem. Det sker med Karl Barths Romerbrevskommentar fra 1922. I Danmark udkom første årgang af tidsskriftet *Tidehverv* i 1926. Det var en persongruppe, der gjorde op med den psykologiserende teologi i de kristelige foreningsliv. I *Tidehvervs* teologi søgte man en mere objektiv teologi, og det førte til en syntese af dialektisk teologi inspireret af Barth, eksistensfilosofien hos Heidegger og Sartre og eksistensteologien hos Bultmann. Som årene gik blev det mindre Barth og mere Bultmann.

Tidehvervsteologerne tog et opgør med al religion. Det var arven fra Schleiermacher og missionsbevægelserne, der stod for skud. Kristoffer Olesen Larsen, en af de fire stiftere af *Tidehverv*, var inspireret af Nietzsches religionskritik sammen med Barth og Bultmann. *Tidehverv* gjorde op med al moralisme og ikke mindst helliggørelsen i kirkelige og missionske kredse. Der opstod en voldsom polarisering mellem missionsmænd og Tidehvervsfolk. Det siges, at missionsfolk tog deres fromhed højtideligt og Tidehvervsfolk tog deres ufromhed højtideligt (Bach 2018: 96).

Opgøret med helliggørelsen

Den katolske teologi satte forholdet mellem retfærdiggørelse sammen sådan, at retfærdiggørelsen blot bliver en formel godkendelse af helliggørelsen, når livet er slut. Derfor bliver retfærdiggørelsen ikke det store emne her i livet.

I modsætning til det står den dialektiske teologi, der sætter forholdet mellem retfærdiggørelse og helliggørelse sammen sådan, at helliggørelsen reelt blot blev et synonym for retfærdiggørelsen, eller blot en gentagelse af retfærdiggørelsen og dermed overflødig i sig selv.

Den dialektiske teologis fejlslutning består i, at helliggørelsen ikke har reel betydning i det levede kristenliv. Det er i hvert fald sådan i den danske lutherske kontekst.

Tidehverv reagerede på den inspiration, som Holiness Movement havde øvet på kirkelige kredse i Danmark. Den strømning var præget af et metodistisk og puritansk udgangspunkt med helliggørelse, kraft og sejr ved menneskets egen vilje til at følge Jesu forbillede (Larsen 2007: 146). *Tidehverv* afviste vækst og helliggørelse i de kristnes liv (Larsen 2008: 149).

Tidehvervs nej til vækst og helliggørelse

Et eksempel på den dialektiske teologis fejlslutning angående helliggørelsen er Tidehvervsteologen N. Otto Jensen. Han holdt adskillige interessante foredrag og skrev en del spændende artikler om Luther fra *Tidehvervs* opstart og indtil 1959, hvor foredragene og artiklerne blev samlet i bogform. N. Otto Jensen skrev artikler om emner som "Retfærdiggørelse og helliggørelse hos Luther", og "Den gode gerning hos Luther" (Jensen 1959). I 1935 holdt N. Otto Jensen et foredrag på sommermødet

på Hindsgavl. Det blev trykt som en artikel "Lovens vedvarende gyldighed for den kristne" med undertitlen "Luthers kamp mod antinomisterne" i *Tidehverv* 1936. Her dykker vi ned hos N. Otto Jensen.

Jensen viser, at Luther selv i 1527 udtrykker sig meget antinomistisk, fordi han vil gøre op med katolsk opfattelse af retfærdiggørelse og helliggørelse. 10 år senere, i 1537 kommer Luthers medarbejder Agricola og siger det samme, som Luther sagde i 1527, men nu må Luther sige noget andet, end det han sagde i 1527, fordi det er blevet misbrugt imod Luthers oprindelige hensigt.

Allerede i 1527 havde Luthers nærmeste medarbejder Melanchthon haft seriøse indvendinger imod Luthers retorisk overdrevne udsagn om friheden fra loven. Melanchthon sagde nemlig, at loven skal forkyndes, boden og angeren (contritio) kommer af lovens forkyndelse. I 1527 mente Luther ikke, at almene folk kunne forstå det, så han sagde bare, at evangeliet skaber syndserkendelse. I 1537 måtte Luther indse, at dette letkøbte svar blev brugt til løsagtighed, og det blev brugt imod Luther.

I De schmalkaldiske Artikler – som er Luthers eget bekendelsesskrift fra 1537 - er Luther helt klar på, at det er loven som frembringer syndserkendelse (Mæland 1985: 247-248). Det er helt grundlæggende hos Paulus, der siger: "Og vi ved, at alt, hvad loven siger, taler den til dem, der er under loven, for at hver mund skal lukkes og hele verden stå strafskyldig over for Gud. For af lovgæbninger bliver intet menneske retfærdigt over for ham; det, der kommer ved loven, er jo syndserkendelse" (Rom 3,19-20).

N. Otto Jensen redegør for det og nævner Luthers ord fra 1539 i skriftet *Om koncilerne og kirken*, hvor Luther siger, at han "ikke vil have folk, som bliver i deres gamle væsen, trøstet »med meget sludder om syndernes forladelse og Kristi nåde«, »thi den Kristus findes ikke, som er død for sådanne syndere, som ikke efter syndernes forladelse afstår fra sådanne synder og fører et nyt levned«" (Jensen 1959: 67). N. Otto Jensen gengiver, at Luthers synspunkt er, at der skal være et opgør med synden i den enkelte troendes liv.

Jensen anfører en række Luthercitater: Loven er Guds evige, urokkelige uforanderlige vilje, som aldrig i evighed bliver ophævet. Gud kan ikke tilbagekalde sin lov, men den skal opfyldes til sidste tøddel og bogstav (Jensen 1959: 68-69).

Evangeliet er også en stadfæstelse af loven, idet loven skal herske over kødet i den troende. Loven skal også være gældende i det verdslige samfund, ellers udbryster anarki. Jensens Luther-tolkning indebærer, at det troende menneske vedholdende står under loven og er skyldig under loven. Loven er ikke frelsesvej. Kun ved evangeliet er man frigjort. Jensen mener, at loven stadigvæk skal forkyndes, for at synderen skal opleve sig skyldig, og evangeliet skal stadigvæk forkyndes, for at synderen skal opleve sig tilgivet. Helliggørelsen kommer derfor til at bestå i, at retfærdiggørelsen gentages. Det er som at spille Ludo og ustandselig blive slået hjem til udgangspunktet.

N. Otto Jensen citerer også Luther for at sige, at ”»i og med troen modtager de den Helligånd, som skaber et nyt hjerte, der har lyst til loven og had til synden og frivilligt og gerne gør det gode«” (Jensen 1959: 77). N. Otto Jensen beskriver, at den troende gør det gode (indikativ), hvorfor det er forkert at tale om, at den troende bør gøre det gode (imperativ). Han citerer Luther for at sige, at ”Lovens mål er, at tilstanden fra før faldet skal genoprettes. Loven skal opfyldes »så rent og fuldkomment som englene i Himlen opfylder den«” (Jensen 1959: 79). Adam og de troende skal leve, så de overalt frygter og elsker Gud. N. Otto Jensen kan ikke beskyldes for at være antinomist. Han sammenfatter selv Luthers udsagn: ”Evangeliet er en stadfæstelse af lovens krav og lovens dom, ikke en stadfæstelse af, at alt er ligegyldigt” (Jensen 1959: 69).

Men efter sine interessante udredninger konkluderer N. Otto Jensen. Luthers syn er, at loven har en vedvarende betydning for de kristne. Men det har åbenbart ikke noget, der medfører forandring eller vækst i det levede liv: ”Da det hele er eskatologisk tænkt, og fuldendelsen sker gennem død og opstandelse, kan der ikke være tale om nogen direkte vækst; men jeg er med alt, hvad der lever i mig, dømt til at dø og vente mit liv af opstandelsen” (Jensen 1959: 79-80). Her forlader vi Jensen.

Det er rigtigt, at vi først efter opstandelsen kan forvente et fuldendt liv uden synd, ondskab, og de deraf følgende konsekvenser lidelse og død. Men det er ikke rigtig, at der ikke kan være tale om vækst. Adskillige udsagn i NT taler for vækst i tro, håb og kærlighed (Efes 4,15, Fil 1,9, Kol 1,10, 1 Tess 3,12, 1 Pet 2,2).

N. Otto Jensen vil for sin del afvise den antinomistiske fejlslutning, at loven ikke skal forkyndes for kristne. Men det, som er problemet i N. Otto Jensens afvisning af væksten i helliggørelsen, er den dialektisk-teologiske fejlslutning.

Der skal være et opgør med synden også i dette liv. Jesus sagde: »Heller ikke jeg fordømmer dig. Gå, og synd fra nu af ikke mere” (Joh 8,11). Det er sagt efter, at farisæerne kom slæbende med en kvinde, der var grebet på fersk gerning i hor. Hvor var manden? Hor er ikke noget, man bedriver alene. Farisæerne var måske svage, så de ikke kunne fastholde ham? Måske er der en anden forklaring, at kvinden fortrød sine handlinger i modsætning til manden. Måske er det derfor, at Jesu svar er delt op i en retfærdiggørelsesdel ”Heller ikke jeg fordømmer dig” og en helliggørelsesdel ”Gå, og synd fra nu af ikke mere”.

Opgøret med synden ses også hos Paulus, der siger: ”Den, der stjæler, må ikke mere stjele, men skal tværtimod slide i det og selv frembringe noget godt med sine hænder, så han har noget at give af til den, der har behov for det” (Efes 4,28). Det er dette anliggende, som Jens Ole Christensen kalder tre elementer i det rene hjerte; ærlighed, syndsbevidsthed og syndsbejæmpelse (Christensen 2018: 46).

Helliggørelsen hos Luther begynder i bibelteksterne. Her beskrives det kristne menneske som både kød og ånd (Gal 5,13-26, Rom 7,14-24, 8,3-16). Kødets er den onde syndige drift, der står Gud imod,

og som bor i ethvert kristent menneskes indre. Dette syndige kød kaldes også det gamle menneske, og ånden kaldes også det nye menneske (Efes 4,17-5,7, Kol 3,8-10).

Helliggørelsen er ikke selvforbedring, men forvandling og fornyelse, når man tager Guds ord ind over sit liv og lader sig korrigere i tanker, følelser, ord og handlinger. Gud virker gennem det middel og værktøj, som han har givet i denne verden; Ordet. Hos Luther spillede dette en rolle og kodeordet hos Luther er ”simul iustus et peccator”. Sådan er det kristne menneske samtidig synder og retfærdig. Det skal forstås i to forskellige betydninger, en betydning med henblik på retfærdiggørelsen og en med henblik på helliggørelsen.

I retfærdiggørelsen er mennesket helt igennem (”totus homo”) en synder i sig selv, men i retfærdiggørelsen er det helt igennem retfærdigt (”totus homo”). I helliggørelsen er det anderledes, der er det kristne menneske delvis synder og delvis retfærdig (”partim – partim”) og i det kristne liv skal der være en vækst, så det bliver mere retfærdigt og mindre synder. I det kristne menneskes indre er der en kamp mellem Helligåndens indflydelse og kødet, der altid modarbejder Åndens indflydelse. Det er en strid, og hvis der skal ske en vækst i helliggørelse, skal kødet dødes. Luther kalder det *mortificatio carnis* på latin. Det er den funktion, som loven skal have i den kristne efter retfærdiggørelsen.

Svend Lørfeldt

I dansk teologi var der nogle få, der gik imod strømmen, når det gjaldt helliggørelsen. Det er Lørfeldt, Nøjgaard og Horstmann. Det, som N. Otto Jensen mangler, har Svend Lørfeldt til gengæld i sin doktorafhandling *Den kristnes kamp* fra 1949 (Lørfeldt 1949: 16), nemlig forståelsen af helliggørelsens kamp hos Luther. I et kristent menneskes liv skal der være både retfærdiggørelse af tro og kødets dødelse. Det er Helligånden, der er det aktive subjekt i helliggørelsens kamp i den troende. Men helliggørelsen sker ikke uden kamp. Lørfeldt siger, at den dialektiske teologis fejl er, at udelade talen om troens vækst og kampen mod synden. Syndens skyld er borte i retfærdiggørelsen, men synden er aktiv som en femte kolonne. Hvis ikke den troende er med i Guds kamp mod synden, så består troen ikke (Lørfeldt 1949: 98).

Nøjgaard

Niels Nøjgaard, der skrev doktorafhandling om Luther, gør gældende, at Lørfeldts Luther-tolkning indebærer, at den barthske og tidehvervske teologi er en forfalskning af lutherdommen. Den rigtige forståelse af Luther er en treleddet størrelse, *semper peccator, semper poenitentes, semper iusti*, (altid synder, altid bod og altid retfærdig). Det er boden forstået som kødets dødelse, som er bindeleddet mellem modsætningerne; synder og retfærdig. Det er i den daglige anger og bod, at det gamle menneske dør, og det nye opstår (Nøjgaard 1949a: 848-850).

Nøjgaard bekræfter, at ifølge Luther er troen en livsforvandlende magt. Troen er overhovedet ikke tro, med mindre den befinder sig i stadig indøvelse. Det gamle menneske skal nedkæmpes, og kaldsarbejdet er Guds middel til at indøve troen og dræbe den vantro selvoptagethed. Hvis ikke det

sker, så udleverer man sig til synd og djævel (Nøjgaard 1949b). Nøjgaard var enig i, at ifølge Luther er der vedblivende synd i den troende. Den nødvendiggør en livslang bod, og ”Bodens Strid bliver Etikdens Indhold” (Nøjgaard 1929: 159).

Johannes Horstmann

Johannes Horstmann tog i tidsrummet fra 1960’erne til 1980’erne et opgør med den eksistensteologi og antinomisme, der var dominerende hos det tidlige *Tidehverv*. Horstmann understreger meget tydeligt med Paulus, at loven er hellig, god og retfærdig (Rom 7,12). Loven forbliver objektiv rettesnor for Guds vilje med mennesker, selv om Kristus er lovens ende, når det gælder retfærdiggørelse af tro. Loven er for uretfærdige (1 Tim 1,8-11), og alle troende har et uretfærdigt syndigt kød i sig, og derfor skal loven altid gøres gældende på dette uretfærdige kød (Horstmann 1980: 29). Der er ingen retfærdiggørelse af tro, uden at striden mellem ånden og kødet bryder løs. Retfærdiggørelsen er altid en forudsætning for helliggørelsen, men de er forskellige, selv om det er den samme gudsgerning, der sker i dem (Horstmann 1979: 293-297).

Prenter

Regin Prenters oprindelige syn på helliggørelsen ligger indbygget i hans doktorafhandling *Spiritus Creator* fra 1944 (Prenter 1944: 52-128). Prenter medgiver, at der er en real fromhed og en real relativ retfærdighed i det levede liv, men han afviser, at det er helliggørelse, for helliggørelsen alene er Guds værk i det troende menneske. Prenter taler om vækst i fornyelsen og helliggørelsen, men uden at den troende har medansvar for fornyelsen og helliggørelsen. Men i 1967 erkender Prenter, at Luther giver det kristne menneske et medansvar for helliggørelsen. Det skriver Prenter i en tysk artikel, der ikke blev udgivet på dansk. I retfærdiggørelsen er der tale om Guds alenevirken (monergisme), men i helliggørelsen er det tale om et samvirke mellem Gud og det kristne menneske, så der kan tales om en relativ synergisme i helliggørelsen.

Prenter blev klar over, at man skal fastholde Luthers retfærdiggørelseslære, men han blev også klar over, at Luthers egne tekster ikke underbygger, at retfærdiggørelse og helliggørelse er ét og det samme, men at helliggørelsen indebærer, at den kristne har et medansvar (Prenter 1967: 264-281).

Luthers udgangspunkt

Luther slog ifølge traditionen 95 teser op på døren til slotskirken i Wittenberg d. 31. oktober 1517. Tese 1 var formuleret således: ”Da Vor herre og mester Jesus Kristus sagde: Gør bod osv., tilkendegav han dermed som sin vilje, at de troendes hele liv skal være en bod”. I den følgende tese 3 uddybede Luther: ”Han sigtede imidlertid heller ikke alene til den indre bod, ja den indre bod er ingen bod, med mindre den udadtil medfører forskellige former for kødets dødelse” (Luther 1980a: 60). Luther ville gøre op med misbrug og vranglære i Den romersk-katolske Kirke. Han fokuserede på, at et kristent menneske retfærdiggøres ved troen alene. Grundlaget for retfærdiggørelsen er for Luther alene troen, som udtrykkes ved, at Kristus bor ved troen i de kristnes hjerter (Efes 3,17). Men troen er aldrig alene siger Luther, og hans teser viser, at kristne må leve i bod og bedring ikke kun i det indre men også i det ydre menneske.

Den nødvendige korrektion

Det kan være relevant at se Luthers egen definition af helliggørelsen. Han skriver om konsekvensen af dåben i *Den lille katekismus* fra 1529: ”Det betyder, at den gamle Adam i os skal druknes ved daglig anger og bod og dø med alle synder og onde lyster, og at der i stedet for daglig skal fremkomme og opstå et nyt menneske, som skal leve evigt for Gud i retfærdighed og renhed” (Grane 1976a: 118) 288).

I *Den store Katekismus* fra 1529 skriver Luther, at Helligånden ved ordet ”bevirker og forøger helliggørelsen, så at den daglig tager til og bliver stærk i troen og dens frugter, som han skaber” (Luther 1976b: 119). Luther fortsætter: ”Da imidlertid helligheden er begyndt og dagligt vokser, venter vi, at vort kød skal blive dræbt og begravet med al dets urenhed, men derefter herligt komme frem til syne og opstå i hel og fuld hellighed til et nyt, evigt liv. For nu er kun halvt rene og halvt hellige, så at Helligånden stadig må arbejde med os gennem ordet og dagligt tildele os syndsforladelse, indtil det liv nås, hvor der ikke mere findes tilgivelse, men hvor mennesker er helt og holdent rene og hellige, ...” (Luther 1976b: 120). I norsk oversættelse lyder den vigtige sætning: ”Nå er vi bare halveis rene og hellige” (Mæland 1985: 349). I den tyske tekst lød det: ”Denn jetzt bleiben wir halb und halb rein und heilig” (Bekenntnisschriften 1992: 659). Hvor der i retfærdiggørelsen er tale om totalaspekter på det kristne menneske, så er der i helliggørelsen tale om partialaspekter

Peder Nørgaard-Højen har derfor ret i, at ”vide kredse i lutherdommen har man sædvanligvis opfattet retfærdiggørelsen som forensisk-imputativ og i overensstemmelse hermed noget sterilt sat lighedstegn mellem retfærdiggørelse og helliggørelse” (Nørgaard-Højen 2006: 231). Den dialektiske teologiske fejlslutning er netop, at man sætter lighedstegn mellem retfærdiggørelsen og helliggørelsen. Nogle gange siges, at helliggørelsen blot er retfærdiggørelsens gentagelse. Afgørende er, at man er afvisende med hensyn til vækst i helliggørelse.

Den nødvendige korrektion af den dialektisk-teologiske fejlslutning angående helliggørelsen er:

- 1) Retfærdiggørelsen er et totalaspekt på det kristne menneske, men helliggørelsen er et partialaspekt (Grane 1976b: 120, Mæland 1985: 349).
- 2) Retfærdiggørelsen er punktuelt, mens helliggørelsen er en proces. De to erkendelser står efter Lørfeldts og Horstmanns arbejde med Luthers helliggørelsesforståelse (Petersen 2019: 188-210).
- 3) I retfærdiggørelsen er det Guds alenevirken, mens der i helliggørelsen ifølge Luther og den senere Prenter er et medansvar hos det kristne menneske, så i helliggørelsen kan man tale om en vis form for synergisme (Prenter 1967: 264-281).
- 4) Uden anger og bod, så er kristentroen ikke ægte, men blot en teori, en død forstandstro, et selvbedrag. Det kan man lære af Nørgaards Luther-tolkning (Luther 1980a og Nørgaard 1949a: 848-850).

Antinomisme

Rapporten *God forkyndelse* fra 2015 viste en del om forkyndelsen på den kirkelige højrefløj (Pedersen 2015: 11). Det er dokumenteret, at der er en tendens til funktionel antinomisme (Petersen 2018: 210-254). Selv om man ikke formelt tilslutter sig antinomismen, så forkynder man som om antinomismen var sand. Man forkynder kun dele af Bibelens budskab. Man forkynder ensidigt.

Jeg vil nævne fire skriftsteder, som jeg adskillige gang har hørt i forkyndelse, hvor der er tale om en tvivlsom og meget ensidig udlægning.

- 1) Første eksempel: Et af de mest misforståede og misbrugte bibelvers lyder: ”For Kristus er enden på loven til retfærdighed for enhver, som tror” (Rom 10,4). (græsk: telos, lovens mål, målsætning, formål). Det er problematisk at oversætte ordet telos med enden, slutningen. Vi frelses ikke ved loven men ved troen på Kristus, der retfærdiggør. Men det er dermed ikke slut med loven. Den har fortsat en funktion.
- 2) Andet eksempel: ”Han satte loven med dens bud og bestemmelser ud af kraft for i sig at skabe ét nyt menneske af de to og således stifte fred” (Efes 2,15). I det konkrete tilfælde taler Paulus om den del af den gammeltestamentlige lov, der satte en adskillende mur mellem Israel som Guds folk og så hedningerne. Den adskillende lov har Kristus ophævet, så enhver hedning er inviteret ind i Guds rige ved tro på Jesus Kristus.
- 3) Tredje eksempel: ”Synden skal ikke være herre over jer, for I er ikke under loven, men under nåden” (Rom 6,14). En person, som tror på Jesus Kristus, er retfærdiggjort af tro, og er dermed ikke under lovens herredømme, men under nådens herredømme. Det indebærer, a) at Kristus har løskøbt os fra lovens forbandelse ved selv at blive en forbandelse for vor skyld (Gal 3,13). b) Kristus har taget lovens anklage og straf stedfortrædende, og derfor kan man gå Guds dom i møde, hvis man er i Kristus. c) Kristus har købt os fri af den vrangforestilling, at vi skal opfylde Guds lov for at få frelse. Men loven skal fortsat være værn imod synden.
- 4) Fjerde eksempel: Et ofte citeret eksempel fra Paulus lyder: ”Til ... frihed har Kristus befriet os. Stå derfor fast, og lad jer ikke atter tvinge under trælleåg!” (Gal 5,1). Der er en fortsættelse, som ikke ofte kommer med: ”Brødre, I blev kaldet til frihed. Brug blot ikke friheden som et påskud for kødet, men tjen hinanden i kærlighed” (Gal 5,13). Umiddelbart derefter kommer forklaringen om kødets gerninger og åndens frugter.

Der er mange ting, som en kristen er købt fri fra; synden, Djævelen, døden og dommen. Er man så færdig med loven? Nej, for Guds lov afviser afgudsdyrkelse, utugt, tyveri, løgn, bagtalelse osv. Er man også købt fri fra loven, så alle disse ting er tilladt efter, at troen er kommet til? Nej, hvis forkyndelsen af evangeliet giver mennesker den opfattelse, at friheden fra loven indebærer, at synden ikke er et alvorligt problem for gudsforholdet, så lider forkyndelsen af et pædagogisk underskud. Ved et fortsat liv i overtrædelse mister man arveretten til Guds rige (Gal 5,19-21). Overtrædelse er en mere alvorlig form for synd, end at vi dagligt synder i tanker, følelser, ord og handling.

Guds lov

Vi møder i bibelstoffet en række forskellige begreber om loven. Moseloven er et kendt begreb i NT, hvor det bruges (Luk 2,22, 24,44, ApG 13,38, 15,5, 28,23, 1 Kor 9,9). Det ækvivalerer med begrebet Herrens lov (Luk 2,23, 2,24, 2,39). Det er et samlebegreb på lovkomplekset i de 5 Mosebøger.⁴ I NT møder vi et par gange begrebet Kristi lov (1 Kor 9,21, Gal 6,2).⁵ Det er et udtryk, der kun bruges om loven i NT, fordi Kristus også står inde for loven. Det begreb kunne ikke bruges, før Kristus var åbenbaret.

Det er vigtigt at fastholde, at selv om der er et Gammelt Testamente og Nyt Testamente, så er Gud den samme. Selvom der er en gammel pagt og ny pagt, så er Gud den samme. Selvom der er forskel på Moseloven og Kristi lov, er Gud den samme.

Jesus Kristus, Hans himmelske Far og Helligånden er tre personer i den ene treenige Gud. De er i går og i dag ja til evig tid den samme (Hebr 13,8). Derfor er der en konstant størrelse, der hedder loven, som Jesus og apostlene henviser til. Den størrelse viser, hvordan Gud er i sin godhed, sandhed og retfærdighed, og hvorigennem Gud viser sin hellighed, når han dømmer og straffer ondskab, løgn og uretfærdighed.

Guds lov er en ontologisk størrelse, fordi Gud ikke forandrer sig. Han er konstant fra evighed til evighed, og derfor kan sandhed aldrig ombyttes til løgn. Godhed kan aldrig ombyttes til ondskab og retfærdighed kan aldrig ombyttes til uretfærdighed. Hvis ikke Guds lov forkyndes, giver det tilhørerne et skævt billede af Gud, et mangelfuldt billede i forhold til, hvad Gud har åbenbaret om sig selv i de bibelske tekster.

Forkyndelsen af retfærdiggørelsen skal være klar, så den sætter mennesket i frihed. Men forkyndelsen af helliggørelsen må fastholde lovens betydning for den syndige drift, kødet. Det er svigt, hvis ikke dette sker. Paulus spørger: "Sætter vi så loven ud af kraft ved troen? Aldeles ikke! Vi gør loven gældende" (Rom 3,31). Det er også vigtigt at fastholde, at Helligånden er det agerende subjekt i helliggørelsen, men det kristne menneske kan enten modarbejde eller arbejde med på helliggørelsen. Derfor formaner Paulus kristne til at arbejde med frygt og bæven på sin frelse (Fil 2,12-13). Og helliggørelsens hemmelighed er, at loven opfyldes i de troende, der lader sig lede af Helligånden (Rom 8,3-4).

Findes der andet i NT, som siger noget om synd mod Helligånden? Ja! Paulus skriver: "Vold ikke Guds hellige ånd sorg, den som I blev beseglet med indtil forløsningens dag" (Efes 4,30). Det er sagt i en sammenhæng med helliggørelsen (Efes 4,17-5,7), hvor kristne opfordres til at aflægge det gamle menneske og at iføre sig det nye menneske, og et konkret eksempel på det gamle menneskes synder

⁴ I denne sammenhæng er det ikke relevant at diskutere sondringen mellem moralske regler, juridiske love og ceremoniloven i Moseloven. Det er ej heller relevant at drøfte renhedsforskrifterne og hellighedsloven i denne sammenhæng.

⁵ Det er ikke relevant at drøfte naturens lov, som hidrører fra Cicero, men som Paulus berører i Rom 2,14-15. Naturens liv er ikke relevant for helliggørelsen.

er at lyve. Hvis en kristen mener at kunne fortsætte et liv med at lyve og forsvare løgne, så er det imod Helligåndens gerning, der virker helliggørelse.

Er gode gerninger ligegyldige?

I luthersk sammenhæng medfører den antikatolske tendens, at man har tænkt dårligt om gode gerninger. Dagligsproget har bestemt ej heller hjulpet til et positivt syn på gode gerninger. Ordet gerningsmand er absolut et minusord. Men hvis man analyserer på de mange nuancer, der er i bibelstoffet, så er der en række forskellige gerninger, der ifølge Bibelen udspringer af den retfærdiggørende tro på Jesus Kristus:

Gerninger før troen		Gerninger der udspringer af troen
Lovgerninger (Gal 3,10) Lovløse gerninger (2 Pet 2,8) Onde gerninger (5 Mos 28,20)	Troen	Omvendelsens gerninger (ApG 26,20, Matt 3,8, Luk 3,8) Gode gerninger (Matt 5,16, Efs 2,10, Kol 1,10, 1 Tim 6,18, Tit 3,14, Hebr 10,24) Troens gerninger (2 Tess 1,11-12) Kærlighedens gerninger (Joh 15,12) Barmhjertighedens gerninger (Luk 6,36)

Dette skema er sat op med en enkel målsætning, nemlig at påpege at bibelteksternes brug af ordet gerning er mere nuanceret end den lutherske tradition i Danmark.⁶

Konklusion

Retfærdiggørelse af tro er helt grundlæggende for en ret bibelsk og luthersk opfattelse af frelsens grundlag. Sand kristen tro er en tro, der er virksom i handling. I Luthers tradition har der været alvorlige mangler i at leve den tro ud. Spirene til denne fejludvikling findes allerede på reformationstiden, og folk som Erik Pontoppidan og Søren Kierkegaard har set det i de efterfølgende århundreder. I 1900'tallet bevirker den dialektiske teologi i Danmark, at der enten sættes lighedstegn mellem retfærdiggørelsen og helliggørelse, eller at det påstås, at helliggørelse blot er retfærdiggørelsens gentagelse. Det er den dialektisk-teologiske fejlslutning vedrørende helliggørelsen.

Denne fejlslutning må modarbejdes ved at fremholde de aspekter ved den lutherske helliggørelsesopfattelse, som udgør en nødvendig korrektion til udviklingen i 1900'tallet.

⁶ Da emnet er den danske sammenhæng, ses der bort fra analyser af det græske begreb *ergon* i NT, som formentlig vil falde anderledes positiv ud.

Litteratur

Bach, Henrik. 2018. *Konfrontationskurs Tidehverv og den guddommelige komedie*. København Gyldendal.

Christensen, Jens Ole. 2018. *Dyb hvile og dynamisk liv: Bjergprædiken læst langsomt*. Fredericia: Logos Media 2018.

Fælleserklæring om Retfærdiggørelseslæren. 1996. København: Det Mellemkirkelige Råd 1996.

Grane, Leif. 1976a. *Den danske Folkekirkes Bekendelsesskrifter*. København: Det danske Bibelselskab.

Grane, Leif. 1976b. *Martin Luther: Den store katekismus*. København: Det danske Bibelselskab.

Horstmann, Johannes. 1979. "Simul justus et peccator – i total- og partialaspekt: Replik til Johannes Lauridsen", *Præsteforeningens Blad* 1979/17, 293-297.

Horstmann, Johs. 1980. "Lovens afskaffelse ved evangeliet – og dens hævvelse", *Tidehverv* 1980, 2-8, 13-18, 25-36.

Kierkegaard, S. 2009. "Til Selvprøvelse Samtiden anbefalet" i *Søren Kierkegaards Skrifter* 13, Udgivet af Søren Kierkegaard Forskningscenteret (Gads Forlag: København 2009), 29-108.

Larsen, Kurt E. 2007. *Fra Christensen til Krarup: Dansk kirkeliv i det 20. århundrede* (Kolon: Fredericia 2007).

Lerfeldt, Svend. 1949. *Den kristnes kamp Mortificatio carnis: En studie i Luthers teologi*. København: Gads forlag 1949.

Haraldsø, Brynjar. 1997. *Kirke og misjon gjennom 2000 år: Allmen kirke- og misjonshistorie*. Oslo: Lunde Forlag 1997.

Jensen, N. Otto. 1959. *Luthers gudstro. En indførelse i Luthers tankeverden*. København: G.E. C. Gads Forlag 1959.

Johansen, Tobias Stern. 2018. "Den Store Krig tvang protestantismen til at begynde forfra", *Kristeligt Dagblad* d. 10. november 2018, 18.

Luther, Martin. 1980a. "En afhandling til fastlæggelse af afladens indebyrd", *Luthers Skrifter i Udvalg* bind 1. Århus: Aros 1980, 59-69.

Luther, Martin. 1980b. "Om koncilierne og kirken", *Luthers Skrifter i Udvalg* bind 2. Århus: Aros 1980, 270-435.

Luther, Martin. 1980c. "Fortale til Jakobs og Judas breve", i: E. Thestrup Pedersen (red.): *Luthers Skrifter i Udvalg*, Bind III. Århus: Forlaget Aros 1980, 166-168.

Luther, Martin. 1980d. "Fortale til Johannes Aabenbaring", i: E. Thestrup Pedersen (red.): *Luthers Skrifter i Udvalg*, Bind III. Århus: Forlaget Aros 1980, 168-179.

Luther, Martin. 1981. *Store Galaterbrevskommentar I*. København: Credo Forlag.

Luther, Martin. 1984. *Store Galaterbrevskommentar II*. København: Credo Forlag.

Luther, Martin. 1992. "Om den dobbelte retfærdighed", i *Troen og livet*, Martin Luther Skrifter i udvalg. København: Credo Forlag, 9-22.

Luther, Martin. 1995. *Mod Latomus Om synd og nåde*. København: Credo Forlag.

McGrath, Alistair E. 1986. "The Article by which the Church stands or falls", *The Evangelical Quarterly*, vol. 58, no 3, Jul 1986, 207-228.

McGrath, Alistair E. 1994. *Luther's Theology of the Cross: Martin Luther's Theological Breakthrough*. Oxford: Basil Blackwell 1994.

Mæland, Jens Olav (red.). 1985. *Konkordieboken: Den evangelisk-lutherske kirkes bekjendelsesskrifter*. Oslo: Lunde Forlag 1985.

Nøjgaard, Niels. 1929. *Om begrebet synd hos Luther*. København: Gad 1929.

Nøjgaard, Niels. 1949a. "Svend Lerfeldts disputats" *Præsteforeningens Blad* 1949, 848-850.

Nøjgaard, Niels. 1949b. "Indøvelse i kristendom", kronik i *Kristeligt Dagblad* d. 15. december 1949.

Nørgaard-Højen, Peder. 2006. *Den danske Folkekirkes Bekendelsesskrifter: Kommentar*, (København: Forlaget ANIS 2006).

Olesen, Elith. 1996. *De frigjorte og trællefolket: Amerikansk-engelsk indflydelse på dansk kirkeliv omkring år 1900* (Forlaget ANIS: Frederiksberg 1996).

Pedersen, Carsten Hjorth. 2015. *God forkyndelse. Projekt rapport med analyser, konklusioner, vurderinger og anbefalinger* (Juni 2015),

http://www.godforkyndelse.dk/wp-content/uploads/2015/12/Godforkyndelse_rapport-layout-udgave.pdf

Petersen, Carsten Elmelund. 1997. *Troens gerning. Forholdet mellem tro og gerning i vækkelses- og universitetsteologien i Norge omkring 1814 med særligt henblik på det danske udgangspunkt*. Oslo: Solum Forlag 1997.

Petersen, Carsten Elmelund. 2001. "Fælleserklæringen om Retfærdiggørelseslæren – En vurdering af den endelige version af et katolsk-luthersk dokument", i: Lars Jensen, Peter Olsen og Jens Jørgen Rasmussen (red.): *Teologi med hjertet – Festskrift til Niels Ove Vigilius*. København: Dansk Bibel-Institut 2001, 142-156.

Petersen, Carsten Elmelund. 2017. "Syndernes ophør? Er der en bagatelgrænse for synd? Hvad siger Luther om helliggørelse?", *DBI-posten* #05 – Oktober 2017.

Petersen, Carsten Elmelund. 2018. "Funktionel antinomisme – før og nu", i Jakob Valdemar Olsen (red.), *Den kristne forkyndelse: Teori og praksis fra Bibelen, i historien, til verden*. Fredericia: Kolon, 210-254.

Petersen, Carsten Elmelund. 2019. "Åndens kamp mod kødet" i Michael Agerbo Mørch, Jonas Kjølner-Rasmussen og Carsten Elmelund Petersen (red.), *Fra Wittenberg til verden – Martin Luther dengang og i dag*. Fredericia: Kolon 2019, 188-210.

Pontoppidan, Erich. 1753. *Opvækkelige Hyrdebrev*, Bergen: Christoph Rothert 1753.

Pontoppidan, Erich. 1757. *Collegium Pastorale Practicum*. Kjøbenhavn: Det kongelige Waysenhuus.

Prenter, Regin. 1944. *Spiritus Creator: Studier i Luthers Theologi*. Aarhus: Universitetsforlaget i Aarhus.

Prenter, Regin. 1967. "Luthers „Synergismus“?", i: Helmer Junghans, Ingetraut Ludolphby, Kurt Meier (Hrsg.), *Vierhundertfünfzig Jahre lutherische Reformation 1617-1967: Festschrift für Franz Lau zum 60. Geburtstag*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1967, 264-281.

Rasmussen, Jens Jørgen. 2008. "Den artikel kirke står og falder med: Om retfærdiggørelseslæren og nådemiddelkristendommen som test på sund teologi", *Budskabet* 03 Maj 2008, 12-16.